

DOROTA WIŚNIEWSKA
Uniwersytet Wrocławski
Instytut Historyczny
ORCID: 0000-0001-7397-0081

Henryk Kocój, *U progu końca Rzeczypospolitej. Korespondencja posła saskiego w Warszawie Augusta Essena z ministrem spraw zagranicznych Saksonii Heinrichem Stutterheimem (1787)*, Kraków: Arcana, 2019, ss. 271.

Edytorem recenzowanego zbioru korespondencji dyplomatycznej jest Henryk Kocój – historyk, którego dorobek naukowy obejmuje liczne monografie i edycje źródłowe dotyczące rozbiorów Polski, przede wszystkim polityki europejskich mocarstw względem Rzeczypospolitej w ostatnich latach jej istnienia¹. Edycja listów posła saskiego w Warszawie Augusta Franza Essena do saskiego ministra spraw zagranicznych Heinricha Stutterheima wraz z jego odpowiedziami liczy 271 stron i składa się ze wstępu (s. 15–56) oraz właściwej edycji (s. 58–271). We wstępie H. Kocój wyjaśnia, że postawił sobie za cel odtworzenie „obrazu Polski w przeddzień zwołania Sejmu Wielkiego”. Początkowo zamierzał opublikować relacje Essena obejmujące kilka lat jego pobytu w Warszawie przed 1788 r. Ostatecznie

---

¹ *Zaborcy wobec Konstytucji 3 maja*, Katowice 1991; *Elektor saski Fryderyk August III wobec Konstytucji 3 maja*, Kraków 1999; *Prusy wobec powstania kościuszkowskiego*, Katowice 1999; *Problem sukcesji saskiej w latach 1791–1792 w świetle ówczesnej korespondencji dyplomatycznej z Drezna i Merseburga (wybór materiałów archiwalnych)*, Katowice 1999; *Dyplomacja pruska w przeddzień II rozbioru Polski (wybór materiałów archiwalnych)*, Katowice 2000; *Targowica i sejm grodzieński 1793 w relacjach posła pruskiego Ludwiga Buchholtza*, Kraków 2005; *Berlin wobec Konstytucji 3 maja w świetle korespondencji Fryderyka Wilhelma II z posłami pruskimi w Warszawie Augustem Fryderykiem Goltzem i Girolamo Lucchesinim*, Kraków 2006; *Austria wobec Konstytucji 3 maja w świetle relacji posła austriackiego Benedykta de Cachého przesyłanych do Wacława Kaunitza i Filipa Cobenzla*, Kraków 2007; *Relacje posła pruskiego Ludwiga Buchholtza o insurekcji kościuszkowskiej*, Kraków 2007; *Upadek Konstytucji 3 maja w świetle korespondencji Fryderyka Wilhelma II z posłem pruskim*, Katowice 2008; *Plany II rozbioru Polski w polityce Berlina w latach 1791–1792*, Katowice 2008; *Dyplomaci sascy wobec Sejmu Wielkiego*, Kraków 2016; *Dyplomaci Prus, Austrii i Rosji wobec Konstytucji 3 maja 1791 roku*, Kraków 2019.

jednak skoncentrował się na depeszach z roku 1787, ponieważ to właśnie w tym czasie zaistniały okoliczności, które doprowadziły do zwołania Sejmu: spotkanie Stanisława Augusta Poniatowskiego z Katarzyną II w Kaniowie oraz wybuch wojny rosyjsko-tureckiej (s. 15).

Zdaniem edytora raporty Essena udowadniają, że Stanisław August „pełnił swój urząd tylko fikcyjnie, a władzę w istocie sprawował ambasador rosyjski i Katarzyna II” (s. 16). Wniosek ten stoi w sprzeczności ze stanowiskiem licznych historyków, takich jak Jerzy Michalski², Emanuel Rostworowski³ czy Andrzej Zahorski⁴, którzy próbują zrozumieć trudne położenie władcy. Ich zdaniem król szukał optymalnych rozwiązań w trudnych warunkach, a ugodowa polityka miała mu pomóc nawiązać dialog ze szlachtą, niezbędny do przeprowadzenia reform. Nie sposób nie zgodzić się z H. Kocójem, że Rzeczpospolita znajdowała się w rozpaczliwym położeniu, jeśli weźmiemy pod uwagę jej potencjał militarny, wadliwy ustrój oraz ekspansjonizm sąsiadów. Jednocześnie za zbyt daleko idące uznaję stwierdzenie, że miała ona złych przywódców, a Stanisław August Poniatowski „nadaremnie szukał oparcia w Katarzynie II” (s. 16). Tego rodzaju sformułowania są w moim odczuciu uproszczeniami, które nie uwzględniają złożoności ówczesnej sytuacji. Sam Essen zauważał zresztą dylematy czołowych polskich polityków i sygnalizował swojemu zwierzchnikowi postępujące oziębienie na linii Warszawa–Petersburg, zwłaszcza po nieudanym spotkaniu Stanisława Augusta z Katarzyną II w Kaniowie i po wybuchu wojny turecko-rosyjskiej.

Większość wstępu zajmuje streszczenie zawartości ważniejszych depesz (s. 16–56). Będzie ono użyteczne dla czytelników nieznających języka francuskiego, w którym źródła zostały wydane. Wskazane byłoby opatrzenie przytaczanych fragmentów objaśnieniami zwalniającymi czytelnika z konieczności dodatkowych poszukiwań. Przykładowo w odniesieniu do relacji Essena do Stutterheima z 6 I 1787 r. edytor pisze, że „cesarzowa Rosji jest niezadowolona z postępowania Ksawerego Branickiego podczas ostatniego sejm” (s. 16), jednak nie wyjaśnia, jakie mogły być powody tej reakcji⁵. Podkreśliłabym, że carcyca zależało, aby Branicki dowiedział

² Jerzy Michalski, *Stanisław August Poniatowski*, oprac. Wojciech Kriegseisen, Warszawa 2009.

³ Emanuel Rostworowski, *Ostatni król Rzeczypospolitej. Geneza i upadek Konstytucji 3 maja*, Warszawa 1966.

⁴ Andrzej Zahorski, *Stanisław August: polityk*, Warszawa 1966.

⁵ Najprawdopodobniej chodziło o opozycyjną działalność hetmana w czasie sejm 1786 r.; zob. Adam Danilczyk, *Afera Dogrumowej a konsolidacja opozycji antykrólewskiej w latach 1785–1786*, „Kwartalnik Historyczny”, 111 (2004), 4, s. 47–81.

się o jej niezadowoleniu, co najprawdopodobniej miało go „przywołać do porządku”⁶. W innym miejscu H. Kocój przytacza wypowiedź Essena, z której wynika, że Stanisław August był „maltretowany” przez swoją rodzinę, ponieważ chciała ona doprowadzić do sukcesji syna Kazimierza Poniatowskiego i Apolonii z Ustrzyckich, Stanisława (s. 17). Korespondencja Essena dostarcza informacji na temat rodzinnego sporu⁷. Przy jego opisie można byłoby też wspomnieć, że sam król poważnie myślał o Stanisławie jako o swoim potencjalnym następcy⁸. Komentarza wymaga moim zdaniem informacja, jakoby Katarzyna II zaproponowała Stanisławowi Augustowi oddanie Rzeczypospolitej Inflant polskich i części ziem litewskich w zamian za Ukrainę. Sam Essen podkreśla, że była to pogłoska („un bruit vague”⁹). Wiemy skądinąd, że w negocjacjach prowadzonych przez Rosję z Rzeczpospolitą w sprawie jej ewentualnego udziału w wojnie z Turcją pojawił się projekt przyłączenia do Polski części Besarabii i Mołdawii¹⁰.

Lekturę ułatwiłoby ustalenie nazw własnych oraz zidentyfikowanie postaci. Jako przykład wskazuję na książkę „dotyczącą bardzo ważnych kwestii”, która wzbudziła w warszawskim towarzystwie ożywione dyskusje na temat wprowadzenia dziedziczości tronu, reformy sejmowania i wzmocnienia władzy królewskiej (s. 30)¹¹. W przypadku imion i nazwisk osób pojawiających się w tekście czytelnik często skazany jest na samodzielne poszukiwania. Przykładowo na s. 43 pojawia się „drugi syn wielkiego księcia Toskanii”¹², który według doniesień Essena mógł być kandydatem do tronu polskiego po śmierci Stanisława Augusta.

---

⁶ Essen do Stutterheima, Varsovie, le 6 janvier 1787, w: *U progu końca Rzeczypospolitej. Korespondencja posła saskiego w Warszawie Augusta Essena z ministrem spraw zagranicznych Saksonii Heinrichem Stutterheimem (1787)*, red. Henryk Kocój, Kraków 2019, s. 64.

⁷ Według Essena młodsza siostra Stanisława Augusta, Izabela z Poniatowskich Branicka, naciskała na króla, aby ten przekonał Katarzynę II do osadzenia na tronie Rzeczypospolitej Stanisława, natomiast prymas Michał Jerzy Poniatowski odradzał forsowanie tego pomysłu; Essen do Stutterheima, Varsovie, le 17 janvier 1787, w: *U progu końca Rzeczypospolitej*, 68; tenże do tegoż, le 31 mars 1787, w: *ibidem*, 112–113.

⁸ Richard Butterwick, *Stanisław August a kultura angielska*, Warszawa 2000 (Badania Polonistyczne za Granicą, 5), s. 305.

⁹ Essen do Stutterheima, Varsovie, le 27 janvier 1787, w: *U progu końca Rzeczypospolitej*, s. 76.

¹⁰ Tadeusz Cegielski, Łukasz Kądziera, *Rozbiory Polski 1772–1793–1795*, Warszawa 1990, s. 172.

¹¹ Na podstawie katalogu centralnego Biblioteki Narodowej oraz Bibliografii Estreichera można wskazać wydane anonimowo w 1787 r. *Głos Polaka do współziomków swoich. Podniesiony z zakęcia, do którego się jeszcze powszechna dziś serc obywatelskich zaraza nie przedarła i Discours patriotique sur la décadence de la Pologne*. Mogło także chodzić o drugie wydanie *Prawa Politycznego Narodu Polskiego Przez X. Wincentego Skrzetuskiego*.

¹² Młodszy syn Leopolda II Habsburga, Ferdynand.

Zważywszy na fakt, że w materiałach wymienionych jest wiele postaci, edycja powinna zostać opatrzona indeksem.

Poważnym mankamentem wstępu jest brak nakreślenia polityki zagranicznej Saksonii w latach 80. XVIII w. Charakterystyka oparta na dotychczasowych badaniach edytora, wsparta publikacjami innych badaczy¹³, naświetliłaby okoliczności powstania źródeł i perspektywę ich autorów. Czytelnik zrozumiałby, że krytyka osób związanych z przeciwnikami saskich wpływów w Rzeczypospolitej¹⁴ oraz przychylność okazywana przez Essena posłom rosyjskiemu i pruskiemu wynikały z kierunku, który w polityce zagranicznej obrał Fryderyk August I. Również kwestia zabiegów Drezna o koronę polską na wypadek bezkrólewia zasługuje na omówienie¹⁵. Ciekawa w tym kontekście jest wrogość okazywana przez Essena i jego zwierzchnika faworytowi Katarzyny II, Grigorijemu Potiomkinowi. Jak się wydaje, niechęć ta wynikała przede wszystkim z faktu, że Potiomkin zabiegał o osadzenie w przyszłości na tronie Rzeczypospolitej księcia Konstantego, co pokrzyżowałoby saskie plany. Stąd nie mogą dziwić opinie na temat Potiomkina, jakoby miał on stanowić zagrożenie tak dla Rosji, jak i dla Polski¹⁶, czy też wątpliwości co do szczerości propozycji składanych przez niego Stanisławowi Augustowi¹⁷.

Wstęp należałoby wzbogacić o wiadomości na temat autorów: kim byli poseł August Franz Essen oraz Heinrich Gottlieb Stutterheim? Jak przebiegała ich kariera do 1787 r.? Od kiedy pełnili swoje funkcje? Jaka była ich pozycja na dworze w Dreźnie? Szczególnie interesujące dla polskiego czytelnika byłyby informacje o Essenie: gdzie mieszkał w czasie swojego pobytu w Warszawie? Kim byli jego współpracownicy? Jak często opuszczał stolicę i udawał się do innych miast Rzeczypospolitej i do Saksonii? Kto go wówczas zastępował? Jak wyglądała jego sieć kontaktów?

---

¹³ Pomocna mogłaby się tu okazać na przykład monografia Jacka Kordela, *Z Austrią czy z Prusami? Polityka zagraniczna Saksonii 1774–1778*, Kraków 2019.

¹⁴ Essen wypowiedział się negatywnie o Kazimierzu Poniatowskim; Essen do Stutterheima, Varsovie, le 17 janvier 1787, w: *U progu końca Rzeczypospolitej*, s. 68.

¹⁵ Zarówno Essen, jak i Stutterheim często poruszają tę kwestię w swoich depešach; zob.: Essen do Stutterheima, Varsovie, le 7 février 1787, w: *U progu końca Rzeczypospolitej*, s. 78–79; tenże do tegoż, Varsovie, le 31 mars 1787, w: *ibidem*, s. 112–115; Stutterheim do Essena, Varsovie, le 13 juin 1787, s. 143–146; Essen do Stutterheima, Varsovie, le 23 juin 1787, w: *ibidem*, s. 153–156; tenże do tegoż, Varsovie, le 15 août 1787, w: *ibidem*, s. 185–187.

¹⁶ Patz [w zastępstwie chorego Essena] do Stutterheima, Varsovie, le 9 juin 1787, w: *ibidem*, s. 148.

¹⁷ Essen do Stutterheima, Varsovie, le 23 juin 1787, w: *ibidem*, s. 153.

Inną usterką, którą należałoby moim zdaniem wyeliminować, jest brak opisu podstawy wydawniczej. Tego, że są nią rękopisy ze zbiorów drezdeńskiego Saksońskiego Głównego Archiwum Krajowego (Sächsisches Staatsarchiv Hauptstaatsarchiv Dresden), umieszczone w dziale Tajny Gabinet (Geheimes Kabinett), pod sygnaturami Loc. 3570/2 i Loc. 3570/3, dowiadujemy się ze spisu treści i nagłówek w części źródłowej. Do zapisów wkraady się jednak błędy: do tej samej sygnatury mamy przypisany tom XIVa i XXIVa, a innym razem pojawia się odnośnik do sygnatury Loc. 3670/2. Czytelnik nie wie, ile stron liczy całość rękopisu, czy ma do czynienia z kopiami, czy oryginałami, czy edytor uwzględnił wszystkie depesze i ewentualne załączniki do nich i czy, tak jak inne relacje dyplomatyczne, raporty Essena były szyfrowane. Ze spisu treści można się domyślić, jak często Essen wysyłał pocztę do Drezna, ale należałoby tę informację podać we wstępie. Warto byłoby też nakreślić, w jaki sposób źródła powstały: czy minister i poseł spisywali je własnoręcznie, czy też dyktowali je swoim sekretarzom? Ile kart średnio zajmuje depesza posła i odpowiedź na nią? Czy autorom zdarzało się pisać po niemiecku, czy też komunikowali się tylko po francusku, jak wskazują na to opublikowane źródła? Czy Essen pisał wyłącznie do swojego przełożonego, czy też czasem zwracał się bezpośrednio do elektora? Odpowiedzi na część pytań znajdziemy, przyglądając się kulisom funkcjonowania saskiej dyplomacji. Poniżej przedstawię kilka obserwacji, które przynosi lektura recenzowanego zbioru.

August Franz Essen był czynnym uczestnikiem życia towarzyskiego warszawskich elit i to w domach prywatnych pozyskiwał wiele informacji, którymi zapełniał karty swoich depesz do ministra Stutterheima. Brał też udział w uroczystych przyjęciach, jak wtedy, gdy w połowie 1787 r. prymas Michał Jerzy Poniatowski wydał uroczysty obiad na cześć Stanisława Augusta po jego powrocie z Kaniowa¹⁸. Czasami nie sposób ustalić, kto był informatorem Essena. Na przykład wiedział on, co książe Józef Poniatowski powiedział Stanisławowi Augustowi o stosunku cesarza Józefa II do Katarzyny II, ale nie wskazał źródła informacji¹⁹. Jak sam przyznawał, bywało, że bazował na pogłoskach i informacjach niepewnych²⁰. Wieści niesprawdzone kryją takie sformułowania, jak „on parle de”, „on dit que” („mówi się”). Można ustalić kilka osób, z którymi Essen utrzymywał stały kontakt i dzięki którym pozostawał na bieżąco. Wśród nich znajdowali się

¹⁸ Essen do Stutterheima, Varsovie, le 4 août 1787, w: *ibidem*, s. 180.

¹⁹ Essen do Stutterheima, Varsovie, le 7 février 1787, w: *ibidem*, s. 83.

²⁰ Essen do Stutterheima, Varsovie, le 27 janvier 1787, w: *ibidem*, s. 76.

inni dyplomaci rezydujący w Warszawie: poseł austriacki Benedikt de Caché²¹, poseł pruski Ludwig Heinrich Buchholtz²² oraz rosyjski ambasador Otto Magnus von Stackelberg, którego Essen darzył – jak się wydaje – dużym zaufaniem. Saski poseł rozmawiał także z Janem Chrzycielem Komarzewskim, pośrednikiem w komunikacji między królem a rosyjskim ambasadorem²³. Szczegółów dotyczących podróży Katarzyny II na Ukrainę dostarczali Essenowi informatorzy znajdujący się w centrum wydarzeń²⁴ i agenci przebywający w Konstantynopolu²⁵. Miał on też dostęp do gazetek pisanych i prasy.

Badanie kulis organizacji pracy saskich dyplomatów w Warszawie ułatwiają odpowiedzi Stutterheima. Zestawiając depesze Essena z listami jego zwierzchnika, można określić, do jakiego stopnia poseł mógł działać swobodnie, a w których kwestiach obowiązywały go ścisłe instrukcje. Śledzimy też pracę samego ministra, który konsultował się z szeregiem „osób najlepiej poinformowanych” („personnes les mieux instruites”), zanim przekazał swoje wytyczne dalej²⁶. Kierował się przede wszystkim doniesieniami od przedstawicieli Drezna w innych europejskich krajach oraz specjalnie zatrudnianych agentów. Oczywiście minister konsultował się także z samym elektorem i innymi ministrami. Najważniejsze były wieści dotyczące Rzeczypospolitej i jej sąsiadów, jednak Stutterheim informował Essena również o zmianach mających miejsce na najważniejszych dworach: angielskim, francuskim i tureckim. Zarówno depesze Essena, jak i Stutterheima z pierwszych miesięcy wojny rosyjsko-tureckiej pokazują, jak trudno było saskim politykom przewidzieć intencje głównych mocarstw, przez co zachowywali oni dużą ostrożność²⁷.

Dokumenty dyplomatyczne wymagają krytycznego podejścia, tak jak wszystkie inne materiały źródłowe. Dlatego jestem nieco bardziej sceptyczna niż edytor co do wiarygodności i obiektywizmu depesz Essena. Mam wrażenie, że H. Kocój tak bardzo skupił się na sytuacji Rzeczypospolitej i jej uzależnieniu od państw zabornych, że zapomniał o grze, jaką Saksonia prowadziła nad Wisłą, a której realizatorem był właśnie Essen. Niemniej użyteczność jego sprawozdań i odpowiedzi Stutterheima oceniam równie wysoko. Poddane krytycznej analizie będą

²¹ Essen do Stutterheima, Varsovie, le 28 février 1787, w: *ibidem*, s. 95; tenże do tegoż, Varsovie, le 3 octobre 1787, w: *ibidem*, s. 230.

²² Essen do Stutterheima, Varsovie, le 15 août 1787, w: *ibidem*, s. 186.

²³ Essen do Stutterheima, Varsovie, le 3 octobre 1787, w: *ibidem*, s. 228.

²⁴ Essen do Stutterheima, Varsovie, le 7 mars 1787, w: *ibidem*, s. 95–99.

²⁵ Essen do Stutterheima, Varsovie, le 14 mars 1787, w: *ibidem*, s. 100–101.

²⁶ Stutterheim do Essena, Varsovie, le 7 février 1787, w: *ibidem*, s. 86.

²⁷ Zob. depesze Essena i Stutterheima z września i października 1787 r.

wartościowym materiałem dla badaczy zainteresowanych genezami Sejmu Wielkiego i wojny rosyjsko-tureckiej 1787–1792. Essen zwracał szczególną uwagę na relacje Warszawy i Petersburga. Jego raporty potwierdzają dotychczasowe ustalenia historyków na temat królewsko-ambadorskich rządów od I rozbioru do Sejmu Wielkiego, kiedy przemożny wpływ na decyzje państwowe miał rosyjski ambasador. Pokazują, że Rosja z jednej strony opierała się na dworze w Warszawie, ale z drugiej nie ufała próbującemu uniezależnić się Stanisławowi Augustowi i hamowała jego reformatorskie zapędy poprzez wspieranie działalności opozycji²⁸.

U progu końca Rzeczypospolitej to książka skierowana do wąskiego grona odbiorców – badaczy okresu stanisławowskiego. Zapewne przetłumaczenie źródeł na język polski zachęciłoby większą liczbę czytelników do sięgnięcia po nie. Autor nie wskazuje, jakimi założeniami edytorskimi kierował się, przygotowując tekst do druku. Opis powinien znaleźć się albo we wstępie, albo w osobnym rozdziale lub podrozdziale. Błędy redakcyjne są dość częste: niekonsekwencja w stosowaniu nazwy „Rzeczypospolita” (np. na s. 16 pojawia się „Rzeczypospolita”), brak odstępów między przecinkami a następującymi po nich wyrazami (np. s. 17, 22, 30, 33, 35, 63, 64, 84), niepotrzebna spacja (s. 33), przecinek zamiast kropki (przyt. 9, s. 19), brak numerów stron w odnośniku do źródła (przyt. 27, s. 24, przyt. 64, s. 37). Można też dostrzec literówki (s. 31, 45) i błędy językowe („odnośnie” zamiast „odnośnie do”, s. 29, 32, 43; „Frédéric II.” i „Catherine II.” zamiast „Frédéric II” i „Catherine II”, s. 22 i 28; „l’avril” i „d’août” zamiast „avril” i „août”, np. s. 33, 42, 180). Mankamenty te mogą drażnić wyczulonych odbiorców, jednak nie utrudniają lektury.

W pełni zgadzam się z wysuniętym przez edytora we wstępie postulatem, że warto przeprowadzić dokładną analizę saskich relacji dyplomatycznych z lat 80. i 90. XVIII w. Z pewnością pozwoliłaby ona lepiej zrozumieć ówczesne położenie Rzeczypospolitej i stosunek do niej zaborców. Rzuciłaby też nowe światło na takie kwestie, jak polityka zagraniczna Fryderyka Augusta I, kulisy funkcjonowania saskiej i szerzej – europejskiej dyplomacji, a także kultura polityczna polsko-litewskich elit. Przygotowana przez H. Kocója edycja może okazać się ważnym punktem odniesienia dla badaczy tych zagadnień.

---

²⁸ Essen do Stutterheima, Varsovie, le 21 mars 1787, w: *ibidem*, s. 105–110; tenże do tegoż, le 12 septembre 1787, w: *ibidem*, s. 208–212.